

O'ZBEKISTON TARIXINI O'RGANISHDA ETNOGRAFIYANING AHAMIYATI.

Khatamjon Abdukadirov

Olmazor tumanidagi 278-maktab o'qituvchisi, Toshkent, Uzbekistan

Annotatsiya: Barcha sohalarni o'rganishda qo'shimcha fanlar yordam beradi. Tarixni o'rganishda esa etnografiya muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada etnografiyaning o'zbek tarixidagi ahamiyati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Etnografiya, arxeologiya, antropologiya, geografiya, turkiy tilda.

Etnografiya (etnos xalq, grapxio — yozish) xalq haqidagi fan bo'lib, u xalqni o'rganuvchi, ta'riflovchi fan yoki xalqshunoslik fani deb ham yuritiladi. Bu fanni ayrim vaqtlarda «etnologiya» (lotin tilida «etnos» — xalq, «logos» — so'z, tushuncha, fikrlash) deb ham atashgan. Ba'zi olimlar etnografiya bilan etnologiya o'rtasida ma'lum darajada chegara borligini ta'kidlaydilar. Ba'zi olimlar esa buni inkor etadilar. Aksincha, bu ikki fan o'rtasida hech qanday chegara yo'q, balki ularning biri ikkinchisini to'ldiradi, izohlaydi. Etnografiya dunyo xalqlarining madaniyatini, maishiy hayotini, kelib chiqishi (etnogenezi)ni joylashishi (etnik geografiyasi)ni va madaniyat tarixini, o'zaro aloqa va munosabatlarini o'rganuvchi fandır.

Etnografiya tarixiy fanlar, ayniqsa, arxeologiya, antropologiya, geografiya va tilshunoslik bilan bevosita bog'liqdir. Bundan tashqari, u yozma manbalar, geografik hujjatlar, moddiy va maishiy materiallardan xam foydalanadi. Mana shu xususiyatlari bilan etnografiya boshqa tarixiy fanlardan farq qiladi. Inson aql-zakovati va qo'li bilan yaratilgan hamma narsa madaniyat etnografiyasidir. Madaniyat ham o'z navbatida ikkiga bo'linadi. Transport, arxitektura inshootlari, kiyim-kechak, zeb-ziyat, qurol-yarog', mehnat qurollari va shu kabilar moddiy madaniyatni tashkil etadi. Insonning ilmiy faoliyati bilan yaratilgan san'at, adabiyot, yozma manbalar, fan, falsafa, oilaviy hayot, diniy marosimlar, diniy e'tiqodlar va shu kabila ma'naviy madaniyatga kiradi. Etnografiya faqat moddiy madaniyat bilan ma'naviy madaniyat o'rtasidagi asosiy farqlarnigina o'rganib qolmay, balki ular orasidagi o'xshashlik va umumiy qonuniyatlarni ham o'rganadi.

Etnograflarimiz etnografiya fanining hamma sohasida peshqadam bo'lib bormoqdalar. Ba'zi etnograflarning asarlari faqat fan nuqtai nazaridangina emas, balki amaliy masalalarni hal qilish jihatidan ham muhim ahamiyatga ega. etnografik bilimlar xalqlarning g'oyat boy madaniyat merosidan foydalanish imkoniyatini beradi. etnograflarning markaziy vazifalaridan biri barcha xalqlarga

xos yangi turmush tarzining umumiy xususiyatlarini o`rganishdan iborat. Ijtimoiy va oilaviy turmushdagi yangi progressiv formalarni tadqiq qilish yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga katta yordam beradi.

Etnograf olimlar oldida turgan muhim vazifalardan biri — xalqlarning kelib chiqishini, ular haqidagi etnografiyaga oid ma`lumotlarni to`plash, yig`ish, umumlashtirish va tadqiq qilish hamda shular asosida ilmiy xulosa chiqarishdan iboratdir. Masalan, o`zbek xalqining kelib chiqishi va xalq bo`lib shakllanishi juda xam murakkab jammani boshidan kechirgan. Ko`p vaqtlardan beri tadqiqotchilar orasida o`zbek xalqining kelib chiqishi to`g`risida har xil, ayrim hollarda chalkash fikrlar hukm surib kelmoqda. Ko`plab tadqiqotchilar bu murakkab va chalkash masalani echib berish ustida ish olib bormoqdalar.

Ma`lumki, «o`zbek» etnik nomining kelib chiqishi Dashti qipchoqda tashkil topgan Oq o`rda va Shaybon ulusida, ya`ni Sirdaryo, Orol dengizi va Volga bo`ylari oralig`idagi keng hududda ko`chib yurgan, XIV asrdan boshlab o`zbeklar deb yuritilgan turk-Mo`g`ul qabilalari bilan bog`liqdir. Bu qabilalar XV asr davomida nihoyatda zo`r xarbiy-siyosiy kuchga ega bo`lgan davlat tashkil qilib, XVI asrning boshlaridan Muhammad Shayboniyxon boshchiligida O`rta Osiyoga, shu jumladan, hozirgi O`zbekiston hududiga bostirib kiradi va o`rnasha boshlaydi. Ayrim tadqiqotchilar o`zbek xalqining kelib chiqishi tarixini mazkur istilo davri bilan bog`lab, o`zbek xalqining shakllanishi XV — XVI asrlardan boshlanadi, degan mutlaqo noto`g`ri fikr yuritib kelgan edilar. Yirik olimlar, chunonchi, S. P. Tolstov, A. Yu. Yakubovskiy, YA. G`. G`ulomov, A. Asqarov, B. Ahmedov, I. Jabborov va boshqalar o`zbek xalqining boshlang`ich yadrosi O`rta Osiyoda quldorlik davrida yashagan qadimgi so`g`diylar, xorazmiylar, sak qabilalari va urug`-aymoqchilikni unutgan, keyinroq ko`chmanchilikdan o`troq dehqonchilikka o`tib sart nomini olgan, turkiy tilda so`zlashuvchi chigil, qorluq, yag`mo, tuxsi, arg`u kabi qavmlardan iborat ekanligini, o`zbek elatining shakllanishi asosan XI-XII asrlarda tugaganligini va XVI asr boshlarida paydo bo`lgan ko`chmanchi SHayboniy o`zbeklarning o`zbek xalqining qadimgi yadrosiga aralashib ketib, unga faqat o`z nominigina berganligini asosli dalillar bilan isbotlab berganlar. Keyinchalik keng miqyosda o`tkazilgan arxeologiyaga oid va antropologiyaga oid tadqiqotlar, bizgacha etib kelgan yunon, arab, fors va xitoy mualliflarining va boshqa sayyohlarning juda ham noyob axborotlari o`zbeklarning Farg`ona, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo vodiylarida, Xorazm va Toshkent vohalarida yashagan qadimiy avlod-ajdodlarining etnografiyaga oid qiyofasini to`liq bo`lmasa ham ko`z oldimizga keltirishga imkon beradi. O`rta Osiyo, shu

jumladan, O'zbekiston hududida Rossiya Fanlar akademiyasining va O'zbekiston Fanlar akademiyasining tarix va arxeologiya institutlari tomonidan uyushtdor'lgan ko'p yillik samarali ishlar natijasida o'zbeklarning avlod-ajdodlari qadimdan o'troq, yirik sug'orish inshootlariga asoslangach dehqonchilikka, mustaqil, o'ziga xos yuksak madaniyatga ega bo'lganligi isbot qilindi.

Uzoq asrlar davomida shakllanib kelgan yuqori darajadagi madaniy zamin bo'lmaganda, ilk feodalizm davrida, ya'ni IX — XII asrlarda butun O'rta Osiyo, shu jumladan, O'zbekistonda fan va madaniyat gurkirab o'sib, jahonga Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Muhammad ibn Muso Xorazmiy, Abunabr Forobiy kabi fanning ko'p sohdlarini mukammal egallagan ulug' siymolarni etkazib berishi mumkin emas edi. O'rta asrning eng yirik olimlaridan iste'dodli tilshunos Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit turk» nomli noyob asarida o'zbek xalqining eng qadimgi turkiy tilda gapiruvchi ajdodlaridan biri bo'lgan chigil qabilalari Iskandar Zulqarnayn yurish qilgan davridayoq ko'p nufuzli etnografiyaga oid guruhlardan hisoblangani haqida ma'lumot beradi.

XI asrning etuk shoiri va olimi Yusuf Xos Hojib tomonidan yaratilgan, o'z davrining zo'r badiiy asari hisoblangan «Qutadg'u bilig» ning ana shu chigil qabilalari tili asosida yozilganini va bunday ajoyib asar agar uzoq asrlar davomida iqtisodiy, madaniy birlik negizida dunyoga kelgan umumiy bir til bo'lmagan holda paydo bo'la olmasligini ham e'tiborga olsak, u vaqtda o'zbek xalqining tili nihoyatda uzoq tarixga ega ekanligiga ishonchimiz komil bo'ladi.

Mahmud Koshg'ariy o'z asarida ilk o'rta asrlarda ham turkcha, ham so'g'diycha so'zlaydigan, ya'ni ikki tilli bo'lgan va faqat turkcha gapiradigan kishilarning juda ko'pligini, lekin faqat so'g'diycha so'zlaydigan kishilarning mutlaqo yo'qligini xamda turkiy tillar eski tillarni siqib chiqarganligini aytadi. Demak, o'zbek xalqi milodimizdan avvaloq muayyan bir hududda o'ziga xos moddiy va ma'naviy birlik yarata boshlab, asta-sekin til jihatidan xam umumiylikka erisha boshlaydi. Natijada, yuqorida aytilganidek, XI-XII asrlarga kelib o'zbek xalqi asosan shakllanadi.

Arxeologiyaga oid va antropologiyaga oid kashfiyotlar natijasida to'plangan ma'lumotlardan tashqari, o'zbek xalqining avlod-ajdodlari to'g'risidagi ba'zi paleoetnografik ma'lumotlarni yozma manbalarda ham uchratish mumkin. Qadimgi xorazmiylar, so'g'diy va saklar yoki massagetlar haqidagi ayrim ma'lumotlar antik davr mualliflari-miletlik Gekatey, Strabon, Gerodot, Arrian va Ptolomey asarlarida, qadimiy forsiy yozuvlar va butun o'rta SHarqda tarqalgan muqaddas kitob — «Avesto» da mavjud.

Milodimizdan oldingi II asrdagi Xitoy elchisi va sayyohi CHjan TSYanning Davan (qadimgi Farg`ona) va Kangyuy (Xorazm) davlatlari haqida qoldirgan ba`zi ma`lumotlari ham etnografiya jixatidan diqqatga sazovordir. Afsuski, islom dini tarqalguncha, ya`ni VII — VIII asrlargacha bo`lgan davrni yoritish uchun mahalliy yozma manbalar yo`q.

Arab istilosi davrida tarixiy asarlar va ularning mualliflari vahshiylarcha yo`q qilib tashlanganligi haqida Beruniy xabar qiladi. Arab istilosi arafasiga oid bo`lgan yodgorliklar (Tuproqqal`a, Bolalitepa, Varaxsha, Panjakent) dan topilgan boy, devorga ishlangan rasmlar, har xil haykal va o`ymakor bezaklar ajoyib san`at durdonalari bo`libgina qolmay, o`sha davrda yashagan xalqning xo`jalik faoliyati, etnik tuzilishi, moddiy va maishiy turmushi, urf-odatlarini o`rganishda muhim va birinchi darajali tarixiy etnografik manba bo`lib xizmat qiladi. Arab istilosidan keyingi asrga oid etnografik ma`lumotlar mahalliy va arab yozuvchisayyohlarining asarlarida mavjud. IX — XII asr mualliflaridan Ibn Xurdadbeh al-Balxiy, al-Istaxriy, Ibn Havqal, Mas`uddiy YOqut singari yirik geograf va sayoxatchilar, mahalliy mualliflardan faylasuf, musiqashunos Abu Nasr Forobiy, mashhur qomuschi olim Abu Rayhon Beruniy va buyuk tabib Abu Ali ibn Sino, etnograf, geograf, tarixchi olim Abu Sa`d Abdulkarim ibn Muhammad Sam`oniy hamda noma`lum muallif yaratgan «Xudud al-olam» singari asarlarda O`zbekiston hududidagi o`sha davrda yashagan aholi to`g`risida ba`zi etnografiyaga oid lavhalar keltirilgan. Ma`lumki, CHingizxon hukmronligi davrida Mo`g`ullar saltanati misli ko`rilmagan darajada kengayib ketdi. Ular bosib olgan o`lkalarini vahshiylarcha taladi, shahar va qishloqlarning kulini ko`kka sovurdi. Qo`l ostidagi o`lkalarda nihoyatda og`ir zulm o`tkazdi. Evropa monarxleri va Rim papasi dahshatli, jahonni larzaga solgan CHingizxon bilan savdo, siyosiy va diplomatik munosabatlar o`rnatishga qiziqishdi. Birinchi bo`lib, «Tatarlar o`lkasiga» ga papa Innokentiy IV 1245 yilda frantsiskalik Ioanna Plano Karpini boshchiligida monarxlardan iborat elchilarni yuboradi. Xuddi shu maqsad va shu yo`l bilan 1249—1251 yillarda safar qilgan Plano Karpini vatandoshi Vil`gel`m Rubruk asarida va venetsiyalik Marko Polo (Rim papasining topshirig`i bilan kelgan) asarlarida ham (ular Xitoyga O`rta Osiyo orqali o`tishgan) o`lkalar haqida etnografiyaga oid ma`lumotlar keltirganlar.

Qudratli va keng saltanat tashkil qilgan buyuk sarkarda Amir Temur va uning taxt vorislari hukmronlik qilgan davrda O`rta Osiyo, shu jumladan, O`zbekiston yirik madaniyat markaziga aylandi va uning boshqa mamlakatlar bilan har tomonlama aloqalari kuchaydi. Bu davrga oid qiziqarli ba`zi etnografiyaga oid

ma'lumotlarni ispan elchisi ritsar' Rui Gonzales de Klavixoning asarida, rus solnomalarida, mahalliy mualliflar Nizomiddin SHomiy, Abdurazzoq Samarqandiy va boshqalarning asarlarida uchratish "mumkin. Temur davlati hukmronlik qilgan davr haqida hamda ko'p yurtlarni bosib olib va o'z boshidan kechirganlarini yozib qoldirgan (buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiyning zamondoshi) yirik davlat arbobi, andijonlik Zahiriddin Muhammad Boburning «Voqeaiy Boburiy» yoki «Boburnoma» deb nomlangan asarida etnografiyaga oid ma'lumotlar ham keltirilgan.

XVI asr boshlarida O`rta Osiyoni bosib olgan ko`chmanchi o`zbeklarning etnik tarkibi, joylashgan hududi, turmushi va urf-odatleri haqida Mas`ud ibn Usmon Ko`hisoniyning «Tarixi Abulxayrxoniy», Kamoliddin Binoiyning «Shayboniyнома» va Abdulxayr Fazlulloh Ruzbehonning «Mehmonnomayi Buxoro» nomli asarlarida etnografiyaga oid qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. O`rta Osiyoda o`zbek xonliklari paydo bo`lganidan keyin markazlashgan rus davlati bilan ular orasida muntazam ravishda savdo va diplomatik munosabatlar o`rnatila boshlanadi. XVI asrning faqatgina ikkinchi yarmidayoq O`rta Osiyodan Rusiyaga 8 marta elchilar yuborilgan bo`lsa, XVII asrda Xiva xonligidan 12 marta, Buxorodan esa 13 marta elchilar jo`natilgan. Bunga javoban rus davlati ham o`z elchilarini o`zbek xonliklariga yuboradi va ularga diplomatik vazifalardan tashqari, mazkur o`lkalar to`g`risida har xil ma'lumotlar to`plash ham topshiriladi. Rus elchilarining, to`plagan ma'lumotlari hozir ham ilmiy jihatdan o`z qimmatini yo`qotmadi.

Bu sohadagi tashabbusni dastlab 1558 yilda Xitoyga O`rta Osiyo orqali savdo yo`lini aniqlash maqsadida Moskvaga kelgan Angliya savdo kompaniyasining vakili Antoniy Jenkinson boshlab berdi. U Moskva hukumati yordamida Astraxan' va Kaspiy dengizi orqali Xiva va Buxoroga boradi. Qishni o`sha erda o`tkazib, 1558 yilda Moskvaga ketayotgan Buxoro va Xiva elchilariga Angliya savdo kompaniyasi o`z vakili A. Jenkinsonni qo`shib yuboradi. U o`z maqsadiga erisha olmagan bo`lsada, O`rta Osiyo haqida anchagina ma'lumotlar to`pladi. Rossiya bilan O`rta Osiyo o`rtasidagi munosabatlar ayniqsa XVIII asrda Buyuk Pyotr davrida kuchayadi. Rossiya iqtisodiy jihatdan rivojlanib, xom ashyo manbai va sanoat mahsulotlari sotadigan yangi bozorlarga muhtoj bo`lib qoladi. SHu munosabat bilan O`rta Osiyoga har xil diplomatik va savdo vakillarini yubora boshlaydi. Pyotr I O`rta Osiyoni o`z ta`siriga olish maqsadida ikkita ilmiy safar uyushtirdi. Ilmiy safarning bittasiga qnyaz' Aleksandr Bekovich-CHerkasskiyni, ikkinchisiga Ivan Buxgol'tsni boshliq qilib tayinlaydi. Bu ilmiy safarlar

mag`lubiyatga uchragan bo`lsa-da, Pyotr I to umrining oxirigacha o`z maqsadidan voz kechmadi. Uning buyrug`i bilan 1718 yilda Kaspiy dengizini tekshirish uchun yangi ilmiy safar tuziladi va 1720 yili Kaspiy dengizining birinchi xaritasi yaratiladi. Kelasi yili Buxoroga rus elchisi bo`lib kelgan Florio Beneveni Xivaga ham borib, faqat 1725 yilda Pyotr I o`limidan so`ng Rossiyaga qaytgan va bu mamlakatlar to`g`risida geografiyaga oid tarixiy hamda etnografiyaga oid ma`lumotlar olib kelgan.

Ko`hna Xorazm aholisining XVIII asr o`rtalaridagi turmushi to`g`risidagi etnografiyaga oid muhim ma`lumotlarni 1740—1743 yillarda Dmitriy Gladishev va Ivan Muravin boshchiligidagi Orol dengizi va Xiva ilmiy safari hmda 1753 yilda Samara savdogari Daniil Rukavkinning Xivaga qilgan sayoxdti davrida to`plagan ma`lumotlaridan olish mumkin. 1774 yilda Orenburg cho`llarida qozoqlar tomonidan asir olingan rus unter-ofitseri Filipp Efremov asirlikdan qochib, Qo`qon, Marg`ilon, qashqar, YOrkent, Tibet, Hindiston va Angliya orqali 1782 yilda Rossiyaga qaytib keladi va ko`rgan-bilganlarini yozib qoldiradi. 1781 yilda Buxoroga elchi bo`lib kelgan Mendiyo Bekchurin va 1794-1796 yillarda Buxoroga sayohat qilgan T. Burnashevning hikoyalari ham bor. SHu davrdagi Xiva xonligiga oid tarixiy va etnografiyaga oid ma`lumotlar xonning taklifi bilan Xorazmga kelgan ko`z shifokori, mayor Blankennagelning yozib qoldirgan xotiralari ham mavjud.

O`zbek xalq etnografiyasiga oid ma`lumotlar to`plash XIX asrning birinchi yarmida N.N.Muravev, A.F.Negri, N.V.Xanikov G.I.Danilevskiylar olib borgan kuzatishlar O`rta Osiyo xalqlari, shu jumladan, o`zbeklarning etnografiyasini o`rganishdagi dastlabki ilmiy qadamlar bo`ldi.

1819—1820 yillarda Xiva xonligiga sayohat qilgan kapitan N.N.Muravev o`z taassurotlarini asar tarziga keltirib katta ish qildi. 1820 yili Buxoroga jo`natilgan A.F.Negri boshchiligidagi diplomatik missiya qatnashchilaridan e.A.Eversman, X.Pander, P.YAkovlev, Budrin va polkovnik G.Meyendorflarning kitob va xotiralari nihoyatda boy tarixiy etnografik ma`lumotga ega, G.Meyendorfnig turli tillarda nashr qilingan «Orenburgdan Buxoroga sayohat» nomli kitobida Buxoro xonligining geografik o`rni, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, davlat tuzilishi, aholisi va uning mashg`uloti, qishloq xo`jaligi, sug`orish tizimi, hunarmandchiligi, ichki va tashqi savdo, oila va xotin-qizlarning turmushi haqida qimmatbaho ma`lumotlar keltirilgan. Bu borada ayniqsa 1833-1841 yillarda Orenburg gubernatorining maxsus topshirig`iga binoan ishlagan iste`dodli

yozuvchi, fol'klorchi, etnograf, vrach va adabiyotshunos, mashxur leksikograf V.I.Dallning olib borgan ilmiy ishlari diqqatga sazovordir.

1840—1850 yillar ichida Qozog'iston va O'rta Osiyo xalqlarining etnografiyasini ilmiy jihatdan o'rganishda talantli aka-uka Nikolay va YAKov Xanikovlarning xizmati katta. YAKov Xanikovning 1851 yilda nashr qilingan «Orol dengizi va Xiva xonligi xaritasiga izohnoma» asarida etnografiyaga alohida e'tibor berilgan. Uning ishlariga P.P.Semyonov va I.V.Mushketovlar yuksak baho berdilar. Etnografiyaga oid muhim ma'lumotlar 1843 yilda Xiva xonligiga diplomatik missiya a'zolari bilan kelgan polkovnik G.I.Danilevskiy, F.N.Baziner asarlarida ham keltirilgan.

O'sha davrlarda atoqli sharqshunos olim V.V.Grigorev Orenburgda istiqomat qilgan va u Rossiyada birinchi bo'lib SHarq xalqlari tarixi kursini o'qita boshladi. Uning 200 dan ortiq ilmiy ishlari orasida o'rta Osiyo xalqlariga, jumladan, o'zbeklarga tegishlilari ham mavjud. 1851-yilda Orenburgga kelib sayohat qilgan V.V.Velyaminov-Zernov ham o'zbek xalqiga oid bir qancha qiziqarli tarixiy asarlar yaratgan. 1858-yilda polkovnik N.P.Ignatev boshchiligidagi Xiva va Buxoroga yuborilgan yirik diplomatik missiya ham ancha samarali ish olib borgan.

Turk tillarini yaxshi bilgan mashhur vengr sharqshunos olim Arminiy Vamberi 1863 yili darvesh libosini kiyib, savdo karvoni bilan Xiva, Buxoro, Samarqand va boshqa O'rta Osiyo shaharlariga sayohat qiladi. Sayyoh olimning O'rta Osiyo haqida yozgan asarlarida mahalliy aholi, shu jumladan, o'zbek xalqi etnografiyasiga oid qiziqarli ma'lumotlar bor. U o'zbek urug'lari haqida gapirib, birinchi bo'lib «o'zbek» so'zining kelib chiqishi to'g'risida mulohaza yuritadi. A.Vamberi 32 o'zbek qabilalarining ro'yxatini beradi va ularning kiyim-kechaklari, taomlari, o'yin va musiqa asboblari, urf-odatlar va diniy marosimlari to'g'risida hikoya qiladi. Asar muallifi ayrim bo'rttirish, xatolarga yo'l qo'yganligi uchun uni sharqshunos olimlar, jumladan, V.V.Bartol'd ancha tanqid qilgan.

Shunday qilib, bu ayrim jasur va bilimli sayyoh, hamda elchilarning samarali mehnati tufayli XIX asrning birinchi yarmiga kelib o'zbeklar to'g'risida etnografiyaga oid dastlabki muhim ilmiy ishlar paydo bo'la boshlaydi. Rus sharqshunos olimlari fors-tojik va arab tillarida bitilgan qo'lyozma asarlarni o'rgandilar va uning ma'lumotlarini o'zbek xalq etnografiyasini o'rganishga tatbiq qildilar. Haqiqatan ham XVI — XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan davr ichida mahalliy mualliflar tomonidan yaratilgan tarixiy asarlarda ba'zi muhim etnografik lavxalar bor. Iste'dodli tarixchi, shoir va musiqashunos Hofizi Tanish Buxoriyning «Abdullanoma», tarix tibbiyot va adabiyot sohasida tanilgan davlat arbobi

Abulg'ozixonning bir necha bor chet tillarga tarjima qilingan «SHajarai turk va Mo'g'ul» hamda «SHajarai tarokima» kabi asarlari mavjud. Mashhur o'zbek tarixchilari SHERMUHAMMAD MUNIS, MUHAMMAD RIZO OGAHYI VA MUHAMMAD YUSUF BAYONIYLARNING «Firdav ul-iqbol», «Riyoz ud-davlat», «Zubda ut-tavorix», «Jomi` ul-voqeoti Sultoniy», «Gulshani davlat», «SHohidi iqbol», «SHajarai Xorazmshoxiy», «Xorazm tarixi» kabi asarlarida XVII asrning II yarmidan to XX asr boshlarigacha Xorazm va qo'shni yurtlarda ro'y bergan tarixiy voqealar yuksak mahorat bilan tasvirlanadi. O'zining boy mazmuni, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ma'lumotlarning ko'pligi va rang-barangligi bilan ajralib turuvchi bu tarixiy asarlar o'sha davrdagi o'zbek xalqi etnografiyasini o'rganish uchun muhim manba bo'la oladi. O'zbek xalqining etnografiyasini o'rganish bilan shug'ullangan N. P. Ostroumov, N. S. Likoshin singari tadqiqotchilar o'lkadagi mustamlakachilik ma'murlarining vakillari bo'lib, o'z asarlarida chorizmning mustamlakachilik siyosatini targ'ib qildilar. Biroq bularning asarlarida ham mahalliy aholining turmushi, madaniy hayotiga doir dalillarga asoslangan bir qancha diqqatga sazovor ma'lumotlar bor. O'rta Osiyo yurishlari davrida V. V. Radlov, A. P. Fedchenko, A. L. Kun, M. A. Middendorf kabi tadqiqotchilar katta va samarali mehnat qildilar. V.V.Radlov O'rta Osiyo xalqlarining tili, etnografiyasi haqida ma'lumotlar to'plagan; o'rta Zarafshon vodiysi bo'ylab sayohat qilib, qiziq-qiziq ocherklar yozgan.

A. P. Fedchenko o'z rafiqasi bilan o'zbek xalq etnografiyasiga oid juda ko'p ma'lumotlar to'plagan va «Qo'qon xonligida» degan asarini yozgan. 1917-yildan ilgari tadqiqotchilarning ishlarini mujassamlashtirgan umumiy monografiyalarda ham o'zbeklar haqida qimmatli ma'lumotlar to'plangan. Etnografiyaga oid ma'lumotlarni saqlash va keng ommaga etkazishda ilmiy jurnallar, statistik boshqarmalarning spravochnik va to'plamlari hamda «Turkistanskie vedomosti» gazetasining xizmatlari ham katta bo'ldi.

Ilmiy jamiyatlar va to'garaklar ichida o'zbek etnografiyasini o'rganishda Rus geografiya jamiyati va uning Turkiston bo'limi, Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi, tabiiyot, antropologiya va etnografiya havaskorlari jamiyati Turkiston bo'limining faoliyati alohida e'tiborga sazovor.

Shunday qilib, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida o'zbek etnografiyasini o'rganishda ilmiy jihatdan diqqatga sazovor bir qancha ishlar paydo bo'lib, jiddiy tadqiqotchi olim va o'lkashunoslar safi ancha kengaydi. Ular o'z asarlarida o'zbek va boshqa O'rta Osiyo xalqlari madaniy va maishiy turmushining xususiyatlari, ijtimoiy va oilaviy tuzumning o'tmish va o'z

zamonasidagi shakllari, urf-odatlarini, urug`-aymoq va qabilaviy tuzumi, diniy e`tiqodlari va etnografiyaga oid boshqa xususiyatlarini ta`riflash bilan birga ularning ma`nosini ilmiy jixatdan ham sharhlashga intilganlar. Lekin o`z davrining hukmron g`oyalari ta`siri ostida bo`lgan bu tadqiqotlar ma`lum masalalarni yoritishda bir qadar cheklangan edi. Burjua etnografiya faniga xos mujmallik bu sohaga deyarli taalluqli bo`lmagan yuzaki ishlarning kelib chiqishiga yo`l ochib berganligini xam unutmaslik kerak.

Ijtimoiy masalalarni sharhlashda o`tmish tadqiqotchilarining o`jizligi, sub`ektivizmi, ba`zan irqiy kontseptsiyalarning hukm surganligi ularning ko`p asarlarida ham o`z aksini topgan. Ammo o`sha davrning olim va o`lkashunoslari orasida ozodlik, gumanizm va demokratik g`oyalar bilan sug`orilgan shaxslarning borligi diqqatga sazovordir. Ular to`plagan daliliy ma`lumotning qimmatini esa benihoyadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Artsixovskiy A B.«Arxeologiya asoslari» Toshkent «O`qituvchi» 1970yil.
2. Nabiev A. «Tarixiy o`lkashunoslik» Toshkent «O`qituvchi» 1996 yil.
3. Sa`diev A. «XIX asrda Turkistonda tarix fani» Toshkent 1960 yil
4. G`ulomov Ya.G. «O`zbekistonda arxeologiya» Toshkent 1956 yil.
5. Axmedov B. O`zbekiston xalqlari tarixi manbalari T. "O`qituvchi" 1991 yil.
6. Sullaymonova F. G`arb va Sharq. T. "O`zbekiston" 1997 yil.
7. Nabiev A. «Tarixiy o`lkashunoslik» Toshkent «O`qituvchi» 1996 yil.
8. Sullaymonova F. G`arb va sharq. T. "O`zbekiston" 1997 yil
9. G`ulomov A.G. «O`zbekiston arxeologiya" Toshkent 1958 yil.
10. Artsixovskiy A B.«Arxeologiya asoslari» Toshkent «O`qituvchi» 1970yil.
11. Sagdullaev S.A. "Kadimgi O`zbekiston yozma manbalarda» 1996 yil, Toshkent.
12. Jabborov I.M. «O`zbek etnografiyasi», T., 1994.
13. Annaev T., .Shaydullaev Sh. ,»Surxondaryo tarixidan lavhalar», Samarkand, 1997.
14. Shoniyozov K. O`zbek xalqining shallanishi. T., 2001.
15. Mirzaev J.Z. Termiz tarixi. T., "Sharq", 2001.
16. Tursunov S.N. va boshqalar. Surxondaryo tarix ko`zgusida.T., Sharq, 2001.